

KULCSÁR BEÁTA

„AZ 1914/15-IKI HARCUNK AZ OROSSZAL”

FORIS GÉZA HÁBORÚS VISSZAEMLEKEZÉSEI*

Roland Barthes szerint „nincs és soha nem is létezett egyetlen nép sem történet nélkül; minden osztálynak, embercsoportnak megvan a maga története”.¹ Egy történet elbeszélésének gyakorlata, öröme tehát mindenkié, tartalma pedig az elbeszélő helyzetétől függően sokféle. A 20. század első felének zajos, véres, háborús forgataga bőven szolgált olyan élményekkel, melyek *embercsoportok* közös, kollektív élményei voltak, és melyek drámai, viszontagságos jellegük miatt naplókba, memoárokba kíváncsok voltak. Az első világháború időszakában az egyszerű közkatonák és a tisztek már a frontszolgálat alatt elkezdtek lejegyezni háborús tapasztalataikat, Berend Miklós tábori orvos szerint „Ahogy eső után gomba terem az erdőn, úgy nőnek ebben a véresőben a harctéri naplók. Odakünn mindenki naplót vezet.”² Az emlékezés azonban nemcsak naplóformát öltött, a katonák levelekben és utóbb memoárok alakjában is elbeszéltek történeteiket.³ A frontot megjárt Foris Géza (1890–1977) tordai asztalos szintén tollat ragadott, és emlékiratban, valamint versek formájában idézte fel közelmúltjának történéseit, élményeit. Jelen írás tárgyát az ő prózai és verses emlékezete képezi, mely egy magántulajdonban lévő füzet megbarnult lapjain maradt az utókorra.

Foris Géza 1890. május 17-én született Tordán, négygyermekes családban. Asztalosként dolgozott ugyan, de egész életében érdeklődött a földrajz, a történelem és az irodalom iránt, tudását önműveléssel építgette. Jegyesével, Sándor Juliannával a háború alatt házasodott össze (1916), utóbb öt gyermekük született. A világháború alatt keveset tartózkodott otthon, szinte a teljes időszakot

Foris Géza 1911-ben

* Jelen tanulmány a MTA–ELTE Válságtörténeti Kutatócsoportban végzett kutatómunka keretében készült.

végigszolgált a fronton.⁴ Frontélményeinek csupán a töredéke, az 1914. évi feljegyzések maradtak fenn.

Foris a hadműveletek legelején, 1914 augusztusában került ki a galíciai frontra. Saját elmondása szerint a behívót kötelező sorkatonai szolgálatának harmadik, befejező évében, 1914. július 29-én kapta kézhez, egy marosvásárhelyi katonai iskolában, ahol asztalosként (*kommandiert Tischler*) tevékenykedett. Az 50. gyulafehérvári gyalogezrednél augusztus elsején jelentkezett, zászlóalja két hét múlva indult a galíciai frontra. Az elkövetkezendő hetekben súlyos harcokat vívtak a keletről támadó, túlerőben lévő orosz csapatokkal. A hadműveletek során kétszer sérült meg, először a lábfejen, ami miatt leszakadt a Kárpátok felé visszavonuló századáról, és csak nagy erőfeszítések árán és egy rövid gyógyulási időszakot követően csatlakozhatott újból a keleti frontra visszatérő egységéhez. Október végén azonban súlyos far- és láb-lövést kapott. Felépülése több hónapot vett igénybe, még 1915 februárjában is ápolásra, pihenésre szorult. Bejegyzése szerint füzetének 18 lapját kitevő visszaemlékezését (*Az 1914/15 iki harcunk az oroszokkal*) egyetlen napon, 1915. február 5-én, a gyulafehérvári lábadozóban (*Rekonvaleszcenten Abteilung*) írta. A visszaemlékezést tartalmazó füzetbe 16 vers is került, tartalmuk arra utal, hogy a háború alatt, vélhetőleg a visszaemlékezéssel egy időben jegyzete le.

A szöveg műfaja

Az ego-dokumentumok ismert szakértője, Philipp Lejeune szerint az önéletrajz „visszatekintő prózai elbeszélés, melyet valódi személy ad saját életéről, a hangsúlyt pedig magánéletére, különösképp személyiségének történetére helyezi”.⁵ Foris munkája az itt feltüntetett kritériumok közül többnek is megfelel. Az írás retrospektív jellegű elbeszélés, melyben egy valóságos személy nyilatkozik saját életének egy szakaszáról. Az önéletírás legfontosabb lejeune-i követelményét, a szerző, az elbeszélő és a szereplő azonosságát elsősorban a kis füzet borítójára cérnával hímzett szerzői név, a füzetben található, ezzel egyező aláírás, és a nyelvtani alakzatok, az egyes szám első személyű fogalmazási mód („I r t a m 1915. Február 5-én Gyulafehérvárt”) hitelesíti. A leírtaknak a valósággal való azonosságát (hasonlóságát) a szöveg legelején lévő úgynevezett önéletrajzi paktum szavatolja, melyben Foris arról tájékoztat, hogy nem egy fikcióba, hanem saját életébe kíván betekintést engedni: „Itten csak rövidesen akarom föl mutatni az én életem...” Majd mintegy nyugtázva, hogy vállalt feladatát teljesítette, a végén hozzáteszi: „Tehát itten röviden le írtam a háboruban megtörtént helyzetet a mi velem történt.” Foris a *paktum* által olvasási kódot kínál olvasóinak, akik ezáltal tudni fogják, hogy a szöveget a valóságot tükröző önvallomásként kell olvasni és értelmezni.⁶

Az individuum, a magánélet prioritásának kritériuma azonban nem látszik teljesülni. A szerző sokszor többes szám első személyben (Mi) fogalmaz, vagyis a közösség, a kollektíva: a katonai egység vagy a nemzet tagjaként nyilvánul meg. Már a mű választott címe (*Az 1914/15-iki harcunk az oroszsal*) is arra utal, hogy Foris nemcsak az Én, de a Mi történetét is el szeretné beszélni. Egyes szám első személyben általában akkor szólal meg, amikor személyes sorsa és a közösség élete külön mederben halad (a mozgósítás, a menetelő századtól való leszakadás, a sebesülések és a lábadozás időszakában). Ez mégsem jelenti feltétlenül azt, hogy az egyén háttérbe szorul: az individuum élete ugyanis a hadműveletek időszakában oly mértékben összefonódott a közösségével, hogy a Mi története egyben az Én történetévé is vált. Az elbeszélés tehát az egyén története akkor is, amikor a kollektíva sorsát beszéli el. Az önéletrajz másik kritériuma, a személyiségtörténet megragadása azonban semmiképpen sem teljesül, egy rövid időszak cselekményeit felölelő kurta eseménytörténet ugyanis alkalmatlan arra, hogy életesemények egész sorának sajátos narratívájával szolgáljon, és hogy egy személyiségtörténetet bemutasson. Jobb híján legfeljebb néhány életmozaikot merevíthet ki és egy személyiséget villanthat fel. A folytonosság hiánya és a gyakori közösségi perspektíva miatt inkább töredékes visszaemlékezéssel, emlékirattal van dolgunk. Ami az emlékirat és a valóság kapcsolatát illeti, a szerzők ugyan néha kijelentik, hogy életük és a háború valóságát kívánják megfogalmazni, narratíváik mégiscsak egy sajátos szerzői perspektívából készülnek. Emiatt a textus – más forrásokhoz hasonlóan – a történeti közeg valóságával inkább hasonlósági és nem azonossági viszonyba kerül. Ennek ellenére kísérletet teszek arra, hogy Foris frontélményeinek valószerűségét is elemezzem.

Az egyén és a közösség emlékezete

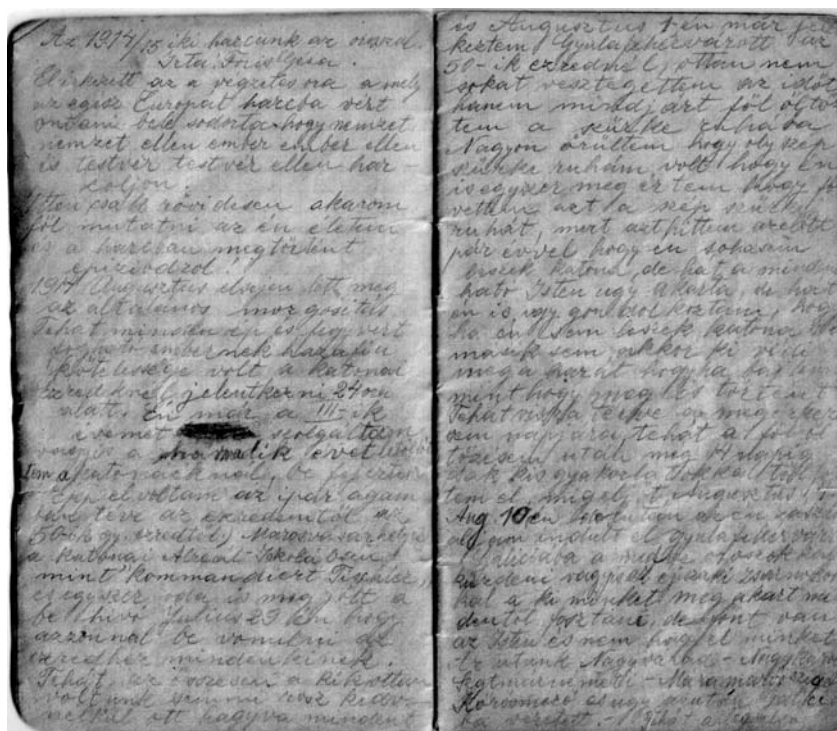
Vajon kinek az emlékeit képviseli a szöveg – a szerzőjét vagy rajta keresztül a közösségét? Jan Assmann ugyan azt állítja, hogy az emlékezés alanya az egyén, Maurice Halbwachs nyomán azonban elfogadja, hogy az egyén emlékezete társadalmilag meghatározott, és hogy a társadalom által teremtett vonatkoztatási kereteken belül szerveződik meg.⁷ Az egyénnek – értelmezésem szerint – két ponton enged teret. Egyfelől az egyéni gyakorlatnak társadalmat konstituáló erőt tulajdonít, vagyis az egyénről azt feltételezi, hogy azáltal, hogy valamely közösség önképét és Mi-tudatát hordozza, a társadalom kialakításában vesz részt.⁸ Másfelől – szintén Halbwachs nyomán – az emlékezést egy olyan önálló rendszerként fogja fel, melyben az egyes elemek kölcsönösen alátámasztják és befolyásolják egymást. Ezek az elemek társadalmi eredetűek, az emlékezet pedig annyiban egyéni, amennyiben az egyes csoportokhoz tartozó kollektív emlékezetek elemei sajátos módon kapcsol-

lódnak össze.⁹ Vagyis a kollektív eredetű elemek egyéni döntések nyomán sajátos *konstellációkká* (egyéni emlékezetté) állnak össze az individuumban. Foris Géza írásának száraz eseménytörténete, töredékjellege nem kínál lehetőséget arra, hogy emlékezésében az egyéni és kollektív emlékezet viszonyát behatóan vizsgáljuk. Néhány megállapítást azonban megkockáztathatunk.

Ha verseit és visszaemlékezését egyszerre elemezzük, előtűnnek bizonyos fogalmak („haza”, „hős”, „hazafiúi kötelesség”), melyeknek jelentéseit a társadalmi emlékezet által őrzött jelentésmezőből a szocializáció során sajátíthatta el, és emelte egyéni tudatába, emlékezetébe. Ezek a jelentések pedig nemcsak a múlthoz való viszonyát, de a jövő percipiálását és értelmezését is meghatározták, így válhatott a halott vagy halálos veszedelmekkel dacoló katonna *hős katonává*.¹⁰ Az egyén cselekvőképessége azonban nem tűnik el. Jelen van azáltal, hogy azonosul a kollektív emlékezet tartalmaival, és akképp is, hogy az emlékezet feletti történetstruktúrában élményeiből, érzésvilágából egy olyan önéletrajzi narratívát konstruál, amelynek epizódjai egyedülálló cselekmény- és élménystruktúrává rendeződnek össze. Foris egyéni hangja azonban a szigorúbb megközelítés értelmében is kimutatható. Halbwachs az egyéni emlékezetet olyan rendszernek képzelte el, amelyben a kollektív emlékezetek páratlan módon fűződnek egybe. Az egyén tehát bizonyos értelemben válogat a kollektív emlékezetek készletéből, és saját formációval áll elő. Az asztalosmester szövegében szereplő fordulatok egy része – a hazaféltés, a hősteremtés stb. – más háborús naplókban, feljegyzésekben is ott van, tehát ebben semmi különös nincs. Akad azonban olyan, a kollektív emlékezetből származó elem, amely a többi írásban ritkán tűnik fel, és amely az emlékezést sajátos színnel, *egyéniiséggel* ruházza fel. Ez az elem a *medve orosz* 17. század óta létező toposza,¹¹ mely a szövegben ekképp tűnik fel: „Augusztus 10-én az én zászlóaljам indult el Gyulafehérvárról Galiciába a m e d v e o r o s z o k k a l küzdeni vagyis az éjszakai zsarnokokkal a ki minket meg akart mindentől fosztani, de főnt van az isten és nem hagy el minket.” Húsz-huszonöt általam véletlenszerűen kiválasztott és átnézett háborús visszaemlékezésben, naplóban e motívum alig egyszer bukkant fel, mégpedig Martini Róbert hadinaplójában, aki harcrakész pajtását azzal intette türelemre, hogy pár nap és „verekedhetik ő igazi medvével is, az oroszsal”.¹² A medveként való ábrázoláshoz az oroszok vadként vagy vadállatként való megjelenítése állt a legközelebb.¹³ A kontraszt kedvéért: az oroszbarát útleírások egyikében a sokkal nemesebb kőszáli sashoz hasonlítja a szerző Oroszországot.¹⁴ A toposz viszont imponáló formában elevenedik meg Czékus Zoltánnak az első világháború történetét feldolgozó, a két világháború közt publikált művében.¹⁵

A visszatekintés oka, motivációja

A visszatekintés okára Foris nem tér ki, de érdemes összeszedni néhány lehetőséget. Amennyiben az egyén általánosabb szükségleteiből következő, kevésbé tudatos indokokat kutatjuk, az élettörténet és a személyes identitás összefüggéseit célszerű vizsgálni. Paul Ricoeur szerint a személyiség narrativizálása, a narratív identitás megjelenítése az időbeli állandóság (az én-állandóság) rögzítését szolgálja.¹⁶ Vagyis – értelmezésem szerint – az állandó változásoknak kitett Én a karakter narrativizálásakor megújítja és rögzíti identitását, amely így nyugvópontra talál, és az egyén átmenetileg az állandóság élményét éli át. Felesleges feltennünk a kérdést, mely szerint Foris életében volt-e ilyen funkciója az írásnak, ugyanis ez többnyire automatikus, nem tudatosított, nem elbeszélte folyamat. A személyiség narratív megjelenítését Ricoeur egy másik indokkal is magyarázza. Eszerint az Én a szöveget tulajdonképpen a külvilágnak szánja. Célja, hogy önmagát nyilvánosan határozza meg, s ezáltal kötelezettséget vállaljon arra, hogy a nyilvánosan megfogalmazottakat betartja, hogy hasonlítani fog önmagához.¹⁷ Ebben az esetben a felvállalt önazonosságnak az önvallomáson keresztül történő megszilárdításáról beszélhetünk.

A Foris-visszaemlékezések kéziratának egyik oldalpárja

Berend Miklós katonaeorvos – aki a naplók gyors elszaporodását konstatálta a szerb fronton – az indokok keresésekor szintén az identitás kérdésébe ütközött, azonban ő másfelé indult el. Szerinte a frontra kerülő katonáknak ketős élményben, „két hallatlan dolog”-ban van részük: egyfelől megélik, hogy tényleg történik velük valami, másfelől a szélsőséges körülmények között ráeszmélnek arra, hogy lelkük is van. „És ez annyira hihetetlen, hogy mindenki igyekszik megrögzíteni; bebizonyítani, hogy valaha tényleg volt.”¹⁸ Vagyis az intenzív, sokszerű élmények mobilizálják, a felszínre hozzák a személyiség recesszív tartalmait, melyek szinte katartikus ráeszmélést idéznek elő. Nála tehát az önelbeszélés nem az identitás konstruálását, konszolidálását, hanem az én rejtett zugaiból előkerülő tartalmakról való tudás megőrzését, az emlékezést szolgálja. A katonaeorvos által képviselt verzió kevésbé lehet igaz a már a háború előtt is verselő érzékeny lelkű asztalosmesterre, ő már a front előtt is *felfedezhette* lelkivilágát.

Mások ennél egyszerűbb, prózaibb indokokkal álltak elő. Szentí Tibor szerint az érzéseknek, a hiányérzeteknek néha költői szépségű sorokban való kifejezése kapaszkodót jelentett az embertelen körülmények között.¹⁹ Foris is írt lírai sorokat, melyek a kapaszkodás, az adaptáció eszközeiként is értelmezhetőek – amennyiben az érzelmi kötelékek felelevenítését vigasztalóként, megerősítőként, a borzalmak felejtésének módszereként, a lelki kínokat okozó szorongások, félelmek lejegyzését pedig megkönnyebbülést hozó *oldószer*ként képzeljük el. 1914. évi verseinek többségében Foris elsősorban a jegyesét szólította meg, és az iránta való ragaszkodását, vágyakozását szólaltatta meg. A felejtéstől, az eltávolodástól való szorongása, nyugtalansága a legdrámaibb ezekben a versekben, a szerző több helyen is arra kéri kedvesét, hogy őt és a kapcsolatukat ne felejtse el, közös múltjuk harmonikus időszakát („a múlt legszebb bimbóját”) tekintse „szent idő”-nek, boldogságukat pedig pótolhatatlan, egyszeri élménynek. Ugyanis „csak egyszer nyillik az élet virága”, és ha ő nem tér vissza a frontról, ilyen boldogságnak már nem lehet részese (*Emléksorok*). Saját és mások verseinek lejegyzése éppen a fájdalmas eshetőségként felmerülő felejtést hivatott megakadályozni: „Hogyha messze leszek / Tőled vetődve / E lap által légy rám / Emlékeztetődve” (*Emléki*!).²⁰ Egyik versében fő célját is megfogalmazza, ami nem más, mint hogy kedvesét „kebelére rejtse”, ha pedig ez megtörténik, boldogsága/boldogságuk páratlan lesz (*A szenvedéseim az életben*). Az otthoniakkal való kapcsolatok tehát felértékelődtek a fronton, Forisnál a vigaszt és gyöttrődést egyaránt okozó jegyesi viszony került a fókuszba. Verseivel azonban nemcsak vágyait, kínlásait fejezte ki, és nemcsak vigasztalásának nyitott utat, arra számított ugyanis, hogy a kis füzet menyasszonya kezébe jut, és így vallomásai és az emlékezés iránti felszólításai is célba érnek. Minden bizonnyal visszaemlékezését sem csak saját maga számára írta.

Verseivel ellentétben visszaemlékezése mentes a lírai hangvételtől, a lelki gyötrelmek ismertetésétől; sokkal inkább a hadműveletek esemény-

története, saját katonai egységének mozgása, a velük együtt megélt csörték foglalkoztatják, és inkább a fizikai tortúrákat, a sebesülésekkel kapcsolatos kálváriájának eseménytörténetét írja meg. Hangneme egyszer sem sodródik az extremitások irányába: mind a sztoicizmus, mind az egész világgal való riadt-heves vitatkozás távol áll tőle. A szerző a szövegben cselekvő egyénként jelenik meg, aki nyitott a kihívásokra, az aktív szerepvállalásra, azáltal pedig, hogy a cselekvő habitus és a lineáris idejű eseményláncolat jellemzi, a férfiszerezségű ego-dokumentumok tipikus jegyeit viseli magán a textus.²¹ A visszaemlékezés legelső mondata arra utal, a megpróbáltatások főhőse tisztában volt azzal, hogy az egész kontinenst érintő, monumentális háborús cselekményben vesz részt: „Elérkezett az a végzetes ora, a mely az egész Európát harcba vért ontani bele sodorta, hogy nemzet nemzet ellen, ember ember ellen és testvér testvér ellen harcoljon.” A *világraszóló* események önmagukban is indokolhatták az emlékek lejegyzését; s hogy ő a történelmi események és a haza szabadságharcának tanújává, mi több, aktív szereplőjévé vált, még inkább motiválhatta az emlékek megörökítését. Míg tehát verseibe elsősorban vágyait, félelmeit, reményeit *csatornázta be*, visszaemlékezésében elsősorban a jelentős hadi cselekményekkel együtt haladó férfi mindennapi, fizikális élményeit jelenítette meg.

Hadműveletek, mindennapi kihívások

Az osztrák–magyar hadvezetés 1914 augusztusában Szerbia és a cári Oroszország ellen hadműveletekbe fogott, és arra számított, hogy Oroszország Németországot veszi célba. A galíciai frontra küldött négy hadsereg közül a 1. és 4. hadsereg északabbra helyezkedett el, és a nyugatra támadó orosz erők feltartóztatására készült, a tőlük délre lévő 3. és 2. hadseregnek pedig az oldalról (keletről) támadó orosz seregek megállítása volt a feladata. Az oroszok a Berlin felé vonulás helyett azonban a Monarchia csapataira törtek, a 3. és a 2. hadsereget a vártnál nagyobb orosz offenzíva érte.

Foris Géza az 50. gyulafehérvári cs. és kir. gyalogezrednél szolgált, melyet – elmondása szerint – a XII. hadtesthez osztottak be. Az adat megfelel a valóságnak, a nagyszebeni XII. hadtesthez főként erdélyi egységek tartoztak; a gyulafehérvári ezred ezen belül a 35. hadosztály és a 69. dandár részét alkotta.²² Visszaemlékezésében a kolozsvári 21-es honvédekkel, a székely 82-es és a nagyszebeni 31. gyalogezredek katonáival való találkozást is említi, ami nagyon is elképzelhető, ezek a kötelékek ugyanis szintén a XII. hadtesthez tartoztak. A szerző szerint a temesvári VII. hadtest később érkezett a frontra: a Szerbiából az északi frontra irányított VII. hadtest valóban csak augusztus legvégén kapcsolódott be a galíciai hadműveletekbe.²³ A hadsereg megállapítása nehezebb: egyfelől a szövegben nincs erre utalás, másfelől a hadműve-

letek során átcsoportosítások történtek. A XII. hadtestet a jelek szerint először a 3. hadsereghez, majd a késve felfejlődő 2. hadsereghez sorolták be.²⁴

Foris Géza csapatteste (az 5. század) augusztus 10-én indult Galíciába, saját elmondása szerint a Nagyvárad–Nagykároly–Szatmárnémeti–Máramarossziget–Körösmező útvonalon. A vonatról Stanislauban (ma Ivano-Frankivszk) szállították le őket, innen gyalogszerrel haladtak tovább, Uzyn érintésével, Lemberg megkerülésével észak-nyugati irányba. Tűzharcba a hónap utolsó hetében keveredtek, és a szerző augusztus 29-én egy szuronyrohamban is részt vett. Az augusztus végi napok egyik érdekessége, hogy Foris egy felderítő repülőgépet is látott az égen, ami – állítása szerint – az orosz túlerő érkezéséről adott hírt. Az emlékiratból kiderül, hogy augusztus 29-ig sikeresen nyomultak előre, és meghátrálásra kényszerítettek orosz egységeket. Augusztus 30-án azonban fordult a kocka, és sok halott hátrahagyásával visszavonulásra kényszerültek az orosz túlerővel szemben. A teljes hátrálás helyett az egység szeptember elején az orosz csapattestek mozgását követte, melynek során újabb tűzharcokba keveredtek. Az életveszélyes helyzetek, a „golyók zápora”, a gránátok és az ágyúgolyók becsapódása mellett Forisnak a halottak, a sebesültek, a kiüresedett és égő falvak látványával is szembesülnie kellett. Elmondása szerint mire a VII. hadtest megérkezett a helyszínre, az ezredük „tönkre volt verve”. Az ezred maradéka ezt követően megkezdte a visszavonulást, délnyugat, Sambor (Sambir) és Sanok irányába. Hátrálás közben, a konyhafelszerelés mozgatása során Foris lábsérülés érte („nékem a lábamra vissza ereszkedett a konyha kereke, és megsántultam”), ami miatt lemaradt egységétől, és csak a Duklai-szorosban csatlakozhatott újra hozzájuk. A 2. hadsereg szeptember közepén érte el a szorost,²⁵ Foris pedig Sáros megyénél lépte át a határt („Sáros megye határ részén a határ követ láttam, nagyon meg örültem, hogy még egyszer meg értem hogy be értem és meg láttam Magyarországot. Még az öröm könyek is megjelentek a szememben”). Foris a csatlakozás után szolgálatra jelentkezett, de szeptember végén, Fagyalos környékén több mint egy hétre gyengélkedőbe került. Az itteni körülmények: az éhezés, a kolerás betegek közelsége további megpróbáltatásokat jelentettek a számára. Némi regenerálódást követően északkeletnek indult, és a hónap második hetében csatlakozott az orosz egységek visszaszorítására újra Galíciába vonuló századához. Foris bekapcsolódott a chyrowi (Khyriv, Ukrajna) csatába, ám október 25-én, a reggeli órákban, Chyrow közelében egy „otromba golyó”-tól súlyosan megsebesült a farcsontján és a lábszárán. A vérző, sebesült katona sebeit először október 27-én, egy kolostorból átalakított chyrowi kórházban kötötték be, ugyanezen a napon vonatra tették, és az ország nyugati részébe küldték. Komolyabb orvosi ellátásban a szombathelyi kórházban részesült, majd a Nagyszentmihályon (Großpetersdorf) felállított ideiglenes kórházban lábadozott. Végül 1915. január 24-én indult vissza Gyulafehérvárra, ezrede állomáshelyére, a helyi lábadozóba. Itt pedig tollat (ceru-

zát) ragadott, írásba foglalta élményeit, és sorait ekképp zárta: „hogymég mi lesz velem, azt csak a jó Isten tudja”.

A szerző több olyan jelenségről, nehézségről is említést tesz, melyek öszszecsengenek egyéb beszámolók tudósításaival. Foris szerint az ellátási gondok miatt arra kényszerült, hogy a fronton uborkával, almával, majd fagyos szilvával csillapítsa éhségét. Nyers répán, burgonyán élt a 82. ezred is három napig.²⁶ A rossz ellátásra a paraszti elbeszélők is gyakran panaszkodtak.²⁷ Foris az oroszoknak a helyi lakossággal szembeni rossz bánásmódjáról is hírt adott: októberben, Sanok környékén hiába próbált pénzért kenyeret venni, a helyi zsidó lakosság azt állította, hogy az oroszok felélték az élelmiszereiket, lányukat pedig megbecstelenítették. Az orosz és a kozák katonáknak a helyieket sanyargató magatartása, különösen a rablások szintén gyakori elemei a beszámolóknak.²⁸ Foris arról is tudósít, hogy a visszavonuló katonák körében kitört a kolera; ez a motívum sem hiányzott a kor egyéb naplóiból, visszaemlékezéseiből.²⁹ A helyi lakosság megítélése viszont nem volt egyöntetű. Forisnak a lengyelekkel jó tapasztalatai voltak, állítólag szeretetük jeléül díszkapuval várták a magyar katonákat. A kozákok egzotikumként jelennek meg az írásban, legelőször augusztusban pillantotta meg őket, miután Landwehr-egységek fogságba ejtettek közöttük. Az adatok hitelességét tekintve megbízható írással van dolgunk, külön érdeme a szerzőnek, hogy a településneveket többnyire helyesen, így beazonosítható formában írta le. Foris Géza emlékirata kordokumentumként is szolgálhat.

A háború élménye

A szerzőt 1914. július 29-én, Marosvásárhelyen érte a behívó, augusztus 1-jén pedig már ezrede állomáshelyén, Gyulafehérvárott volt. Szövegéből hiányzik a frontszolgálattal szembeni tiltakozás, mi több, a katonává avaszsálás örömmel töltötte el, a háborúban való részvételt, a „szép szürke ruhá”-ba való beöltözést pedig a közösségért, a hazáért tett jó szolgálatként, kötelességként fogta fel:

Augusztus 1-én már jelentkeztem Gyulafehérvárott az 50-ik ezrednél. Ottan nem sokat vesztegettem az időt hanem mindjárt föl öltöztem a szürke ruhába. Nagyon örültem, hogy oly szép szürke ruhám volt, hogy én is egyszer meg értem, hogy föl vettem azt a szép szürke ruhát, mert azt hittem azelőtt pár évvel hogy én sohasem leszek katona, de hát a mindentható Isten úgy akarta, de hát én is úgy gondolkoztam, hogy ha én sem leszek katona s a másik sem, akkor ki védi meg a hazát, hogy ha baj lenne, mint hogy meg is történt.

A Foris Gézára jellemző tettekeszség korántsem volt egyedülálló. A mozgósításra izgatottan váró Martini Róbert, Némethy Károly vagy a 82. székely gyalogezred katonái azon keseregték, hogy másoknak a katonasors hamarabb kedvezett,³⁰ Dánielisz Endre naplójából pedig a katonalét iránti – Forisnál is tapasztalható – vágyakozás és büszkeség olvasható ki: „Az igaz, hogy már vágytam katonának [...] nagy boldogan jöttünk haza [a sorozásról], hogy »katona vagyok«. Én is a széles nemzeti színű szalagommal. [...] Azzal a jó érzéssel jöttem haza, hogy »vagyok olyan legény mint te«, hogy én is bekerültem katonának. Ekkor még nem számoltunk a háború borzalmaival, amit még könyvből sem ismertem.”³¹ Ugyanakkor nem mindenki számára volt egyértelmű, hogy mi a helyes, a háború, a gyilkolás követelménye egyesekben félelmeket, kétségeket ébresztett.³² A háborús naplók, visszaemlékezések összességében arról tanúskodnak, hogy a közvélemény nagyobbik fele lelkesedett a háborúért, főleg a Szerbia elleni hangulat kulminált.³³

A frontra kikerülő Foris a háború számos nehézségéről és szörnyűségéről beszámolt írásában: a golyózáporról, a változó erőviszonyok okozta kiszolgáltatottságról, a rossz ellátásról, a kellemetlen útviszonyokról, a felgyújtott faluról, az orosz katonák fosztogatásairól, a kétségbeesett helyi lakosságról, a koleráról és a golyó okozta sebesülés rettenetéről. A leírt élmények minden bizonnyal töredékei voltak a ténylegesen átélt irtózatnak, erre utal egyik versének két sora is: „Bizok én s biznom kel olyan helyzetben is / Melyeket le irni hát borzongatonak tartok én is” (*A szenvedéseim az életben*). Az eseménytörténeten túli élményvilága, a hadműveletek közbeni mentális és lelki állapota azonban rejtve marad az olvasó előtt. Hogy érzésvilágába betekintést nyerhessünk, a verseihez kell fordulnunk. Lírájában a front „bús vidék”, a háború zord (*Foris Géza*), a télhez hasonlatos (*Emléksorok*), mely a jogáért és szabadságáért harcoló haza egére „sötét felhők”-et sodor (*A hazáról*). Bár a hadműveleteket szükségeseeknek tartja, de az ő életébe szenvedést és szomorúságot hoznak (*A szenvedéseim az életben*), és a bizakodás helyett a reményvesztettség, a kínhaláltól, a felejtéstől való félelem (*Ének*), a fronton maradtak iránti szánalom (*A karácsonyi ünnepre írtam Nagyszentmihályon*) lesz olykor úrrá rajta. Ebben a kritikus élethelyzetben felértékelődnek az érzelmi kötelékek, az otthoni kapcsolatok, valamint a nagylelkű, emberi gesztusok. Utóbbira példa az a verse, amelyben a nagyszentmihályi lakosságnak mond köszönetet a lábadozás időszakában neki nyújtott segítségért, pártfogásért (*Bucsum Nagyszentmihálytól és a közönségtől*). Előfordulhatott, hogy a kiélezett pillanatokban, pattanásig feszült helyzetekben elvesztette az önuralmát – visszaemlékezésében két ilyen esetről is beszámol. Egyik alkalommal egy ágyútüzzel romba döntött galíciai községben nekirontott egy helyi női lakosnak:

És mikor kezdett kissé világosodni meg indultunk tűzvonalban azon község felé, a melyben még mindig égtek a házak, be érkeztünk a köz-

ségbe, a hol egy lány valami orosz vérű lehetett kezdte mutatni hogy a mi ágyuink hogy le verték a kapuját. Tehát én erre annyira hidegvérű [!] lettem, hogy neki szaladtam szuronyt szegezve, de a társaim vissza tartottak. Én azért voltam olyan bosszus, hogy az nagy kár volt neki, hogy a mi ágyuink le verték a kapuját, de az nem volt kár, hogy az oroszok leégették $\frac{3}{4}$ részét a kőzségnek.

Egy nappal korábban szintén elragadta a hév: a parlagon heverő orosz fegyvereket – az ellenséget ezzel szimbolikusan is megsemmisítve – összetörte:

[...] megint el indultunk egy nagy oriási erdőnek, azon valami nagy nehezen keresztül gázolva, és sok mindeneket látva halottakat és sebesülteket a mienkből is, meg az oroszokból is, ezt mind hátra hagyva, ott láttunk egy nagy csomo orosz fegyvert abban az erdőben, és én oda léptem azon fegyverekhez, kezdtem össze vissza a fákhöz verni, hogy törjenek össze. Ősze törtük az egészet [...]

Az átélt szörnyűségek – legalábbis 1914. évi beszámolója alapján – nem gerjesztettek benne kétségeket arra vonatkozóan, hogy a politikai és a katonai vezetés által megfogalmazott irányelvek és elvárások helyénvalóak-e. Foris Géza inkább azon katonák közé tartozott, akiknek a háború kettős élményt jelentett: egyfelől szembesültek a háború borzalmaival, átélték a hadicselekmények okozta testi és lelki gyötrelmeket, másfelől elfogadták a történéseket, nem moralizáltak, nem vonták kétségbe, hogy a jó oldalán vívják véres harcaikat. Küzdöttek *a hazáért*, a halott katonákat pedig hőskökként tisztelték.³⁴ Foris a veszélyeknek kitett haza, a nemzet sorsa feletti aggodalmáról személyes megpróbáltatásai között is verselt, bizakodásának pedig ekképp adott hangot: „De én hiszem hogy meg küzdöl mindennel / Még ha tizszer annyi elenség is lepne el / Veled vagyon a menyeknek serege / Mert élned kell és élni fogsz drága magyar nemzete[m]” (*A hazáról*). Az asztalosmester a vele történeteket isteni rendelésként fogta fel, küzdelmeik várható sikerét pedig az isteni támogatásnak tudta be. Megválaszolatlan kérdés azonban, hogy szilárd hite és elkötelezettsége kitarított-e a háború végéig.

*A visszaemlékezés*³⁵

Az 1914/15-iki harcunk az oroszsal

Irta: Foris Géza

Elérkezett az a végzetes ora, a mely az egész Európát harcba vért ontani bele sodorta, hogy nemzet nemzet ellen, ember ember ellen és testvér testvér ellen

harcoljon. Itten csak rövidesen akarom föl mutatni az én életem és a harcban megtörtént epiziodról!

1914 Augusztus elsején lett meg az általános mozgosítás. Tehát minden ép és fegyvert fogható embernek hazafiu kötelessége volt a katonai Ezredeknél jelentkezni 24 ora alatt. Én már a III-ik évemet szolgáltam, vagyis a harmadik évet letöltöttem a katonáéknál, be fejeztem. Épp el voltam az iparágamban téve az ezredemtől az 50-ik gy.ezredtől Marosvásárhelyre a katonai Alreál-Iskolában mint „kommandiert Tischler”, és egyszer oda is meg jött a be hívó Julius 29 én, hogy azzonnal be vonulni az ezredhez mindenkinek. Tehát az összesen a kik ottan voltunk semmi rosz kedv nélkül ott hagyva mindent és Augusztus 1-én már jelentkeztem Gyulafehérvárott az 50-ik ezrednél. Ottan nem sokat vesztegettem az időt hanem mindjárt föl öltöztem a szürke ruhába. Nagyon örültem, hogy oly szép szürke ruhám volt, hogy én is egyszer meg értem, hogy föl vettem azt a szép szürke ruhát, mert azt hittem azelőtt pár évvel hogy én sohasem leszek katona, de hát a mindentható Isten ugy akarta, de hát én is ugy gondolkoztam, hogy ha én sem leszek katona s a másik sem, akkor ki védi meg a hazát, hogy ha baj lenne, mint hogy meg is történt. Tehát vissza térve a megérkezésem napjára, tehát a föl öltözésem után még 14 napig csak kis gyakorlatokkal töltöttem el, míg eljött Augusztus 14. Augusztus 10-én az én zászlóaljamból indult el Gyulafehérvárról Galiciába a medve oroszokkal küzdeni, vagyis az éjszakai zsarnokokkal a ki minket meg akart mindentől fosztani, de fönt van az isten, és nem hagy el minket.

Az utunk Nagyvárad – Nagykároly – Szatmárnémeti – Máramarossziget – Kőrösmező és ugy azután Galiciába vezetett. Tehát a legelső nagyobb város a mit Galiciában értem, a legelső, a neve Stanislau,³⁶ meglehetősen szép város sok zsidó lakosokkal. Ottan kiszálltunk a vonatból, és meg indultunk gyalogszerrel. Elég fárasztó utazás mellett meg érkeztünk egy szerencsétlen kis községbe, a hol az egész hadtest már megérkező félben volt (12-ik hadtest); egy Uzin³⁷ nevű kisközség, a mely alig ált 50 házból. És másnap reggel volt egy fárasztó kivonulásunk a mely egész harcias volt és fárasztó. Harmadnap el indultunk a községből az az Aug 18-án a király születésére disz lóvést tenni, és a mint egy másik községen keresztül mentünk a lengyelek a velünk való szeretete jeléül csináltak az uton egy disz kaput, nagyon szép volt. Onnan vissza térve Uzin községbe még ottan voltunk egy napig, s Aug 20-án el indultunk az ellenséget keresni, és mentünk két keserves napig, a mely oly fárasztó volt, hogy éjjel nappal csak mindig a menetel volt, és csak egy egy órát pihentünk, és naponta csak egyszer ettünk. Mégis el értünk kerülő uton, Lemberget ki kerülve egy községbe a mely már ki volt ürülve a lakósoktól, csak a pusztá házak maradtak, szegény civilek várták a következőket. Tovább haladva egy ezredet láttunk egy landver ezred[et], a hol legelőször láttuk meg, hogy mint néznek ki a Kozákok, mert a Landwerek fogtak el kettőt. Innen tovább haladva, láttunk orosz gyalogságot is, a kiket

szintén a mienkek fogtak el. Innen tovább haladtunk egy pusztán jó meszire láttunk egy gyümölcsös kertet, és a közepén egy kis házikot, és mi oda tartva egyenest beértünk abba a gyümölcsösbe, és kezdtük szedni a fákról az almát, hogy az éhségünket aval csillapítsuk. De már onnan nem voltak messzire az oroszok. Onnan ki indulva a Szebeni tűzerek kíséretében el jutottunk egy erdő aljához, ottan csak jött szembe egy köz huszár velünk, az arca meg a feje mindenhol össze volt vágva, és még folyva folyt le a vér az arcáról. Kezdte el beszélni a történeteket. Ezt hátra hagyva csak tovább menve találtuk az utrol balra az erdő szélében két lovat meg dőgölve és egy huszárt mellette meghalva, ez társa volt az előbb említett huszárnak. Ezt mi látva megborzadva tölle és vérszemet kaptunk, csak tovább haladtunk be az erdőbe. Ekkor kezdődött aztán az igazi harc.

Vitéz századosunk bele vezetett egy iszonyu nagy fegyver tűzbe. Pár ember könnyebben megsebesült közülünk, és a kapitányunk is a lábán egy könyeb sebet kapot. Hozzá lépett egy fiu, hogy be kötözze, de ő el utasítólag így szolt hozzá: Menj csak előre és tűzelj, mert nézd hogy jönnek a muszkák. Innen el üztük az oroszokat és tovább üldözve mind jobban egész Augusztus 29-ig délután egy szurony rohamunk közepette tovább verve őket egy másik erdőnél meg áltunk. Itten e fejünk fölött meg jelent egy repülő gép a mely jelentette hogy pár nap mulva egy tulnyomó Orosz erő jön velünk szembe, de már meg jegyzem, hogy már a mi kapitányunk már nem élt, mert másodszor sebesült meg: a hasába ment egy eltévedt golyó és a hátán jött ki. Tehát vissza kellett vonulnunk ezen hatalmas erő ellen, de a vissza vonulás közben mindig rájjok tűzelve megtörtént, hogy 30-án éjjel bele zavartak minket egy tóba. Ezt keresztül gázolva át mentünk egy Ország utra, a honnan azon éjjel jól rájjok lődözve és ők sok halott meg sebesült hátra hagyásával vissza vonultak valamennyi részben.

Másnap vagyis Aug 31-én egy Vasárnap reggel megint szembe áltunk vellek, de csak csekély része az ezrednek, de mivel hogy ők tizszer annyian voltak, vissza kellett egészen vonulnunk egész Strij város³⁸ közelébe. Ott megint elástuk magunkat, de ez már lehetett szept 6-7-én. Ottan vártuk őket, de ők nem jöttek arra fele, tehát nekünk kellett feléjük menni egy vasúti hálózaton keresztül és egy nagy erdőn a hol azon éjjel egy oriási harca volt más ezredeknek, és onnan ki verve így haladtunk előre. Onnan mindig csak előre menve elérve egy kisebb községet. Ottan meg huzodva a vonat sinek mentén elástuk magunkat, de egyszer csak jött a parancs éjnek idején, hogy indulunk reggel. Még alig viradt, el érkeztünk megint be, egy erdőbe, ottan kevés komisz³⁹ be lakmározása után el indultunk utnak, be értünk egy kukoricásba, a hol láttam ott a kukoricás között ugorkát is. Szerencsére épp le fektettek hasra, és így modomban ált, hogy egy pár ugorkát zölden be tegyek a kenyér zsákomba. Ekkor meg kezdődött megint az ütközet, és egész délután ugy 4 ora tályáig folyt végbe, mig nem az lett a vége, hogy minket szét vertek.

Ekkor hagytam el mindenemet, és úgy menekültünk, ki a merre tudott, és beértünk egy faluba, a hol megint össze szedtek minket, és így a meg maradt ember tömeggel és még hozzája csapott erősítéssel megint el indultunk egy nagy oriási erdőnek. Azon valami nagy nehezen keresztül gázolva, és sok mindeneket látva halottakat és sebesülteket a mienkből is, meg az oroszokból is, ezt mind hátra hagyva, ott láttunk egy nagy csomo orosz fegyvert abban az erdőben, és én oda léptem azon fegyverekhez, kezdtem össze vissza a fákhoz verni, hogy törjenek össze. Ősze törtük az egészet, ezt el hagyva, és valami nagy nehezen az erdőből kimentünk, de az erdő szélénél meg állítottak minket a parancsnokunk, mert láttuk, hogy két három kilométer távolságban nagyon éget egy falu, és a falun kívül az oroszokat vettük észre. Tehát be vártuk hogy kissé viradjon. És mikor kezdett kissé világosodni meg indultunk tűzvonalban azon község felé, a melyben még mindig égtek a házak, be érkeztünk a községbe, a hol egy lány valami orosz vérű lehetett kezte mutatni hogy a mi ágyuink hogy le verték a kapuját. Tehát én erre annyira hidegvérű [!] lettem, hogy neki szaladtam szuronyt szegezve, de a társaim vissza tartottak. Én azért voltam olyan bosszus, hogy az nagy kár volt neki, hogy a mi ágyuink le verték a kapuját, de az nem volt kár, hogy az oroszok leégették $\frac{3}{4}$ részét a községnek. Ezt is el haladva csak tovább egy patakon át szókdősve, ki értünk egy ország utra, ottan semmi gyanu nélkül mentünk tovább. Egyszer egy magaslaton meg pillantottunk valami lovasságot. De ez csak pillanat műve volt. Egyszer csak meg fordultak, és vissza lovagoltak. Ekkor tűnt föl a parancsnokunknak hogy ezek nem más, mint kozákok. Alig hogy el tűntek a szemünk elől, mindjárt kezdték a fegyver tüzelést. És a parancsnokunk mindjárt az javasolta, hogy menjünk az országut melletti sáncba, meg is tettük azonnal, de nyomban el kezdtek az orosz ágyuk is szolni, de ha szolt volna még meg járt volna, de az ágyu golyók, a srapnel zápor közinkbe esett. Tehát el kellett hadjuk az állásunkat, és más helyet nézzünk. De utunk megint azon a községen vezetett keresztül a melyet az előtt hagytunk hátra égve, és mikor a legjobban szaladtunk a község közepén, akkor keztek el megint a Gránátok a melyek iszonyatos károkat okoztak, úgy a községben, mint az emberekben. Tehát mi nem sokat ügyeltük ezen helyzetet, csak tovább, hely után nézni, és ki értünk a községből sok halott és sebesült hátra hagyásával egy szántó földre, ottan sem tudtunk sokáig ellent állani a golyok záporának. Tehát ki a merre mehetett, és szét oszlott az ezred, sok be menekült ottan egy erdőbe s más része más felé. Ekkor érkezett meg a 7-ik hadtestnek a java része, de már az ezredünk tönkre volt verve és szét menve. Ekkor ők keztek meg egy pár ezred, a Nagyváradiai Debreceniek Békéscsabaiak, ezek kezdték, és egész éjjel át folyt a harc. Másnap reggel ősze szedték a mienkekből a meg maradt részét, és kezdtünk vissza fele jönni, és Sambor város⁴⁰ közelében megint el ástuk magunkat, de az oroszok nem jöttek arra felé sem, ottan voltunk 2 napig.

Harmadnap el indultunk, és utunk Sanok felé vezetett, és egy hegyen meg állítottak minket, az egész ezredet, és az én századomat, az 5-ik századot, és oda tettek minket a konyhákat őrizni vissza jövet. És megtörtént hogy a lovak nem birták, mert iszonyatos nagy sár volt, tehát nekünk is kellett segíteni a lovaknak, bele kellett mászni a sárba, mely térdig ért. És a legnagyobb erő feszítés mellett vontuk a konyhát, míg a lovak még sem birták, és nékem a lábamra vissza ereszkedett a konyha kereke, és én megsántultam, tehát már nem tudtam többé segíteni a többieknek, és így én hátra maradtam, s a századom jól előre haladt, oly annyira, hogy én már hirtől sem hallottam, hogy merre vannak. Így sántítottam még egy napig, míg végre utol értek a Nagyszebeni tűzerek engemet. Én meg áltam, és a Tűzér hadnagynak tisztelegtem, és így kezdtem a panaszos sorsomat: Meg kérem alászan a hadnagy urat meg engedni nékem hogy föl üljek az ágyus szekérre, vagyis a moníliosra mert annyira fáj a lábam, hogy nem bírok már sehogyan sem járni. Elmondottam, hogy mi történt velem, körülményesen. És azt felelte reá, hogy: Nincsen hely fiam a tűzerek mellett, de ha megfelelő hely az én számomra az ágyu tetején, akkor csak foglaljak helyet. Tehát én nem sokat portyázva föl is ültem az ágyu tetejére, és így jöttem egész Szanokig. Szanokon utol értem a századom, sőt az ezredem is, és így tovább együtt mentünk. De én nem bírtam továbbra is versenyt menni a századdal, és így megint el maradtam. Ekkor továbbra csak egyedül magam mentem, míg nem utol ért a Nagyszebeni 31-ik gyalog ezred, és ezekkel jöttem egész Magyarország határszéléig, az az már csak 2 kilométer volt még azon községtől Magyarország. Ekkor ott hagytam a 31-egyeseket, mert ők ottan meg áltak, és ottan már találtam egy társat, a mely szintén az én századomtól maradt el. Így ketten előre Sáros megye határ részén a határ követ láttam, nagyon meg örültem, hogy még egyszer meg értem hogy be értem és meg láttam Magyarországot. Még az órók könyek is megjelentek a szememben. Tovább menve elértük ketten a Dukla szorosot, és még tovább haladva Ladomér vágását elég szép községek Tot lakosokkal. Itten fölaltam a századomat, és jelentkeztem, hogy meg érkeztem az el maradságomból. Tehát itten el láttak enni valóval, nem valami sok volt, de nagyon jól esett, mert ki voltam éhezve mint a farkas. Innen fentebb haladtunk a századdal, az ország utról le tértünk jobbra, és valami szerencsétlen községeket érve éppen hasonlóak voltak a Galíciaiakhoz, be értünk Felső Fagyalos kis községbe. Itten másnap este el mentünk egy éjjel szolgálatba, egy helyre, a melyen 10 cm⁴¹ hó volt már szept 27-én. Én mivel nagyon éhes voltam, kezdtem szedni a földről, a hó alól a fagyos szilvát, a minek később meg is adtam az árát, mert az összes fogaim kezdtek fájni bele. Innen minket másnap föl váltottak, és le jöttünk a hegyről, azon éjjen meg huzodtunk egy pajtában. Reggel föl kelés után jelentkeztem a gyengélkedők között a lábbammal, és be is fogadtak, és elvezettek egy házba, a mely teljesen üres volt a benne lakoktól. Tehát itten

eheztem valami 8 napon át, mert a többiek mind kollerások voltak. De a nyolc napon át nagy szerencsém volt, mert 4-szer ettem egy kis zvizbakot⁴² meg hus konzervet, így el telt a nyolc nap, de már az ezredem el ment vissza Galiciába. Tehát én így gondolkodtam: mint hogy én tovább éhezsek, el megyek én is vissza Galiciába, hadd öljön a golyó meg engem és ne az éhség.

Tehát a 9-ik nap utnak indultunk valami 40-en. Jobban lettek a kollerából is, és Felső vizközön föl szereltek minket ujlag, és egy egész komiszt kaptunk, s így valahogy tovább mehettünk vissza Galiciába, s így el értük Szanokot, a hol a miénkeknak nagy ágyu harca volt, és az Oroszokat a 8 napos ott létük után a mieink kiszorították. Ottan én kértem a Zsidóktól kenyeret pénzért, de úgy sem adhattak, mert az oroszok ki élték őket minden élelmi cikkeikből. Sőt még hozzája sirva panaszták, hogy milyen becstelenséget követtek el a lányakkal szemben. Innen tovább verve őket el érkeztünk Chirow városig,⁴³ onnan is kiszorítottuk az oroszokat, és még előre menve valami 12 km távolságot. Ekkor már Oktober 11ike volt. És ottan, azon a helyen ott voltunk 14 napig, és sem az oroszok sem mi nem tudtunk előre menni. Tehát Oktober 25-ike viradatkor nagyon sűrű kód volt. Épp vasárnap reggel egyszer csak hirtelen az előttünk lejövő Kolozsvári 21.es Honvédekre Sturmot⁴⁴ csináltak az oroszok. Ekkor láttam, hogy vagy 30 embert közüllök, vagyis a honvédek közül az oroszok fogjul ejtettek. Ezt a parancsnokunk nem vette tréfára, és azt mondotta hogy „Zurik mit 300 Hundert sritt fon Oberdekung”. Ekkor tehát vissza kellett hogy szaladjunk a fő tűzvonalba, az utunk egy ország uton vezetett keresztül, a mely összeköttetésbe hozza Khirov Sombor és Lemberg városokat. Tehát ezen az uton kellett átszaladni, és én mikor a közepén voltam, egy hatalmas tűzelést kezdtek reánk az oroszok, mert ottan nagyon a szemük előtt voltunk. Ottan ért el engem is egy otromba golyó, melyet felülről kaptam a farcsontomon keresztül, és a fő lábszáramon. Még egyet akartam lépni, de már nem volt erőm hozzá, meg inogtam, és el veszet minden erőm, s a földre zuhantam, és valami öt percig nem éreztem semmi fájdalmat. De 5 perc multán oly keservesen fájt, hogy azt hittem hogy a legtúzesebb vasat szurták belém. Ekkor társaim látva a két kezemnél fogva és a hasamon be hurcoltak egy gránát kiverte lyukba, ez volt okt 25-én reggel 7 orakkor. Én ottan voltam éj félig, abban a gödörben bekötöztenül, a vérem úgy folyt, mint a kősziklából ki induló víz, s ottan éj félig fázva és jajgatva egyszer csak meghallották a Szanitészek, és oda jöttek, és föl tettek egy hord ágyra, s el vittek egy legközelebbi házba, a hol még voltak sebesültek meglehetősen a 82-ik gy[alog] ezredből. Itten lefektettek egy Istálóba, vizes szalmára, sőt lovak is voltak ottan, és úgy rugdostak, a hogy nekik tetszett. De hál Istennek legyen a hála, nem élveztem ezeket sokáig, mert jött egy két lovas szekér és 3 embert, közöttte én is, el vittek azon éjjen át Khirovba, egy Kolostorbol lett korházba, meg érkezett velünk reggel 5 orakkor Okt 26-án, és ott voltam azon nap, és még az nap sem voltam be kötözve, hanem másnap reggel, az az okt. 27-én

kötöztek be. Így hálát adtam az Istennek, hogy nem foly már tovább a vérem. 27-én Délután 1 orakkor kivittek a Chirovi állomásra, föl tették a sebesülteket szállító vonatra, s jött velünk vissza, szép Magyarországba.

Keresztül jöttünk Mezőlaborc, Sátoraljaújhely, Miskolc, Szolnok, Budapest, Győr, Komárom, Pápa és végre Okt 30-án Szombathelyre, Vas megyébe, egy püspöki iskolából lett kórházba. S ottan le huztak rollam minden ruhát, meg mosdattak engem, és úgy tettek végre bele az ágyba, és ujjal meg is kötötték a sebem. És ottan voltam Nov. 13-ig, sok bajokon nyomorúságon és fájdalman át mentem, el tedtek egy községbe, Nagyszentmihályra.⁴⁵ Ottan, az állomásnál már várt a hintó, mert onnan a jegyző nagyon egy ember szerető felebarát volt, és ő intézkedett felöllem, hogy ne fárasszam magam a gyalog menetellel, s így be érkeztünk a községbe a Rom. Kath Iskola egyik termébe, a mely kórházzá lett át alakítva. Ottan meglehetősen nagyon jól telt, mert utánunk láttak a község lakossai, hogy ne szükölködjünk semmiben sem, a melyekért sok jot kívánok az Istentől számukra. És így ottan telt el részemre a Karácsonyi ünnep is, nagyon szépen meg ünnepelem, és ottan voltam az összes időt Nov. 13-ától 1915 január hó 20-ig. Ekkor be szállítottak Szombathelyre, és ott voltam 4 napig, vagyis Jan. 24-ig. Ekkor behívtak az irodába, és mivel a sebhely be gyógyult, el küldtek az ezredemhez, Gyulafehérvárra. És oda meg érkezve, be helyeztek a lábadozó betegek közé, németül Rekonvaleszcenten Abteilungba, és ezt a történetet ottan írtam, s hogy még mi lesz velem, azt csak a jó Isten tudja. Tehát itten röviden le írtam a háboruban megtörtént helyzetet, a mi velem történt.

Irtam 1915. Február 5-én Gyulafehérvárt.

Versek (válogatás)

Emlékül!

Hogyha messze leszek
Tölled vetődve
E lap által légy rám
Emlékeztetődve.⁴⁶

A karácsonyi ünnepre írtam Nagyszentmihályon 1914. Dec. 24-én

I.

Eljött a tél itt a Karácsony is
Eljött az is a kit régen vártunk

Szent ünnep ez a keresztény világnak
Melyen született az urunk és meg váltonk.

II.

Megváltott minket kin és szenvedéstől
Hogy örökös halálnak ne essünk örvényül
És az egész világ előtt megmutatta
Hogy a vérét értünk bűnösökért ontja.

III.

Gondolatok népek eme szép ünnepre
és a galiciában küzdő hőstőkre
Küldjétek nekik valymi ajándékot
Mikkel titeket is az Isten meg áldott.

IV.

S hogyha nem küldhettek nekik karácsonyfát
Küldjétek szivetek legszebb imádságát
S mondjatok egy imát boldogan és hiven
Menzsd meg őket uram s őrizd a veszélyben.

Ének⁴⁷

I.

Megjött a levél Fekete pecséttel
Megjött az orosz százezer emberrel
Százezer vitéz van a harc mezején
Igy hát édesem nem lehetsz az enyém.

II.

Sirhat busulhat az az édes Anya
Kinek két fiát viszik háboruba
Kezét vagy lábát a golyó elviszi
Szegény katonát a halálba viszi.

III.

Bajtárs hogyha látsz mély sebet testemen
Tölzsd meg fegyvered s lőj agyon engemet
Vagy szuronyodat szegezd a szívemnek
Ne hadj sokáig szenvedni engemet.

*A hazáról*⁴⁸

I.

Sötét felhők vonulnak el fölötöd
Sötét minden a mi csak van körülöd
Nagy viharok dülnek minden részedén
Csoda hogy még vagy hazám s nem pusztultál el régen.

II.

Minden felöl az elenség fenyeget
Most csak kérdés szemben állasz övélek
Ha nem bírod ki eztet a nagy harczot
Elvesz minden jogod és szabadságod.

III.

De én hiszem hogy meg küzdöl mindennel
Még ha tizszer annyi elenség is lepne el
Veled vagyon a menyeknek serege
Mert élned kell és élni fogsz drága magyar nemzete[m].

Bucsum Nagyszentmihálytól és a közönségtől

I.

Isten hozád Isten veled Nagyszentmihály falva
Most rebben szét az ajkamnak a végső óhaja.
Az egeknek ura minden joval megáldjon
Őrizen a véstől s minden bajoktól.

II.

Az ég ura áldja a bened lakokat
A kik sok jótt tettek s rosztat jóvá tetek
De kivalt azokat kik velem jot tetek
Köszönetem mondom s az Isten áldja meg.

III.

Sírnom kelene de sirni nem tudok
De hejete egy kis rimet csatolok
Ugy hiszem szivemnek meg kel hasadnia
Hogyha ragondolok a multnak napjaira.

IV.

De majd a sorsom vissza hozhat újból
Föl keresek titeket Nagyszentmihályi lako[sok]
S elmerengek újra a boldog érzeten
Nem volt és nem lesz oly szép sehol mint e kis köségben.

Emléksorok

Hogyha majd tavaszodni fog nem sokára
És hogyha a fák ágai nyilni fognak
És hogyha a fecskék újra vissza térnek
És hogyha a virágok újra illatozni fognak
És mind mind eme szép időkön át
A melyek mindcsak a fiatalságot jelképezik
Oh ezen időkön át gondolj rám édesem
Hogyha én már lent nyugszom pihenten.
Oh csak egy pillanatnyi időt szánj reám
Ki mint hős halt meg a csaták rohamán
Oh vess egy pillantást az élet könyvébe
És akkor a multak jutnak majd eszedbe
Szent időnek tarzsd a multnak idejét
Mert vissza nem jön bármennyire kérlelnéd
Mert minden meg változík az élet mezején
Hidjed édesem nem minden remény
S hogyha majd az életvirág újra nyilna
Nem lennél te boldog ugy sem soha
Mert csak egyszer nyillík az élet virága
A második már csak multnak rontoja
Le szakitná egy [?] a multnak rozsáját
És sárba tiporná a legszebb bimboját.

Foris Géza

Fönt a légben a magosban
Olyan fönt hogy láthatatlan már
Repül egy fecske mesze távol
Innen e bus vidékről
Sebesen mint a szélvész

Gondolatom is véle szál
És egy szebb hazába szál
Zord itt minden körülöttem
A szebb jövőbe megy minden.

*

Olvassd lefele a nagy kezdő betűket és találni fogsz egy nevet

Foris Géza 1942-ben

[Cím nélkül]

Sovárgom és álmodozom
Álmodozom te rollad
Nincs éjjelem se nappalom
De inkább a sok gondom
Olyan az én életem
Rópké virágszála

Jobb volna hogy már nem élnék
Ugyis minden hervadozó
Le olvastam szemeidből
Itten ugy sem, hanem más világon
S ha földön boldogság nincs
Kivánom hogy boldog legyen véllem
A kinek a neve itten:

*

Olvassd lefele a nagy kezdő betűket s meg találod a te neved.

A szenvedéseim az életben

I.

Nincsen annyi iron nincsen annyi papír
A mi nékem elég volna
Nem volt olyan évem nem volt olyan napom
Melyen ne szenvedtem volna.
Itten csak röviden kezdem az életem futását
Mert ha sokáig írnám ugy sem birnám könnyeim hullását
Annyit szenvedtem én már egész életemben
Csoda hogy még élek csoda hogy még vagyok
S nem pusztultam el régen.

II.

Voltam én már sok féle helyzetben
Voltam én már sülve főzve s minden tekintetben
Most csak azt kérdezem a jövőm s reményemtől
Leszek e én boldog valaha vagy soha, mondjon biztost hogy tudjam
De én hiszek de én bizok az én reményemben
S nem vész el a hitem nem marad el hátra messze semmiségben

Bizok én s biznom kel olyan helyzetben is
 Melyeket le irni hát borzongatonak tartok én is
 Csak az a fő célom, mit meg szeretnék érni
 Szeretett Juliskám keblemre rejteni
 S el mondani akkor hogy egész világ halja
 Nem lesz senki olyan boldog soha
 mint mi ketten: uj Tordában.

Jegyzetek

- ¹ BARTHES, Roland: Bevezetés a történetek strukturális elemzésébe, In: BÓKAY Antal – VILCSEK Béla (szerk.): *A modern irodalomtudomány kialakulása*, Osiris Kiadó, Budapest, 1998, 527. p.
- ² Dr. BEREND Miklós hadi önkénytes honvéd törzsorvos *Harctéri naplója. Adatok a magyar honvédség, főképp az 5. h. huszárezred történetéből*, Budapest, 1916, 6. p.
- ³ Az első világháborús élmények publikálása mind a mai napig tart, 2000 után is számos kiadvány látott napvilágot. Többek között: MÉSZÁROS Vilmos: *Emlékeim az I. világháborúból. Przemysl ostroma, toloncúton Szibériába*, Palatia Nyomda és Kiadó, Győr, 2003; DÁNIELISZ Endre: *Galíciától a Garda-tóig. Napló az első világháború éveiből*, Túrkevéért Alapítvány, Túrkeve, 2005; BOZÓ Pál: *Egy csapattiszt világháborús naplója: szemelvények*, Sümegi Fórum Alapítvány – Sümegi Városi Múzeum, Sümeg, 2007; DAMÓ Elemér: *Honvédtiszt az I. világháborúban: a 17. honvéd gyalogezred egy tisztjének jegyzetei*, Magyar Honvédelem Összhaderőnemi Parancsnokság, Honvédség és Társadalom Baráti Kör Székesfehérvári Szervezete, Székesfehérvár, 2011.
- ⁴ Foris Géza legfiatalabb, 1928-ban született lányának, Szabó Imrénének szül. Foris Vilmának a szóbeli elbeszélése alapján.
- ⁵ LEJEUNE, Philippe: Az önéletrőli paktum, In: Z. VARGA Zoltán (szerk.): *Önéletrírás, élet-történet, napló. Válogatás Philippe Lejeune írásaiból*, L’Harmattan Kiadó, Budapest, 2003, 18. p.
- ⁶ Lejeune-nek az önéletrírással kapcsolatos elképzeléseihez L. *Uo.*, 19–36. p.
- ⁷ ASSMANN, Jan: *A kulturális emlékezet*, Atlantisz Kiadó, Budapest, 1999, 36–37. p.
- ⁸ *Uo.*, 130. p.
- ⁹ *Uo.*, 38. p.
- ¹⁰ A „hős” többször megjelenik szövegeiben, például: „Gondoljatok népek eme szép ünnepre [a karácsonyra] / és a galiciában küzdő hőstőkre” (*A karácsonyi ünnepre írtam Nagyszentmihályon...*); „Oh csak egy pillanatnyi időt szánj reám / Ki mint hős halt meg a csaták rohamán” (*Emléksorok*).
- ¹¹ A toposz nem magyarországi eredetű. Az 1849-es magyar szabadságharcot elfojtó Oroszországot külhoni szerzők medveként (is) ábrázolták, Heinrich Heine így írt: „Lám az ökör [az osztrák] elérte, hogy / Szövetségese lett a medve” (részlet az *1849. októberében* című verséből). Olaszországban az osztrák–magyar–oroszl viszonyról al-

legóriás képek készültek, melyeken Oroszországot medveként jelenítették meg: az egyik képen a magyar huszár kardját diadalmasan mártja a medvébe, a vadállat lábai alatt a kétfejű sas vonaglik; egy másik ábrázoláson az orosz medve lefogja az ifjú asszonyt: Magyarországot, míg az osztrák tört dőf a mellébe. L. JÓKAI Mór – BRÓDY Sándor – RAKOSI Viktor (szerk.): *Ezernyolczsáz negyvennyolcz. Az 1848/49-iki magyar szabadságharcz története képekben*, Révai Testvérek, Budapest, 1898, 346. p.

¹² MARTINI Róbert ny. ezredes: *Egy 18-as honvéd hadinaplója*, Rábaközi Nyomda, Sopron, 1933, 10. p.

¹³ KÖRNYEYNÉ GAÁL Edit: *Az első világháború emlékei a népi kéziratok forrásokban és a szájhagyományban*, Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék, Debrecen, 1985, 48. p.; MEZŐ Ferencz: *Az orosz-osztrák-magyar háborúban (1914–1915)*, Nagykanizsa, 1915, 46. p.

¹⁴ Ifj. dr. VUTKOVICH Sándor: *Oroszországi úti emlékeimből*, Pozsony, 1902, 3. p.

¹⁵ A szerző a toposz segítségével a hadművelet helyes végrehajtását ecseteli: „Egy embert a hegyek közt jártában egy hatalmas és erős állat – mondjuk egy nagy, vérszomjas medve – megtámad. Az embernek eszén, ügyességén kívül csak egy rövid – bár éles – tőr áll védelmi fegyverül rendelkezésére s nincs rejtkehely, hova gyorsan észrevétlenül elmenekülhetne.” Ezek után a veszedelmes helyzetbe került ember teendőit beszéli el. Az útmutatásait követő ember bátran támad, kihasználva gyorsaságát és azt, hogy a két lábra emelkedett medve szíve tájéka szabadon marad. Villámgyors szökkenéssel a medvéhez ugrik, és rövid, éles pengéjét az állat mellkasába mártja; de gyorsan visszaugrik, hogy a lesújtó mancs ne találja el. Egy késszúrás azonban ritkán elég, ezért újból támadni kell. Az ember védekezése tulajdonképpen támadások sorozatává válik, míg nem a megsebzett medve a vérvesztés miatt elerőtlenedik. A hasonlat megválasztása természetesen nem véletlen, az oroszok elleni hadműveletről szól: „A világháború kezdetén a gyenge magyar-osztrák és német haderőt a hatalmas és aránytalanul erősebb orosz medve támadta meg. A megtámadottnak épúgy mint példánkban az embernek, nem volt szabad a medve előtt megállva védekeznie avagy hátrálnia, hanem feltétlenül támadnia kellett, bár tulajdonképpen csak védekezni akart. A védelem célját ez esetben legjobban csak a támadás szolgálta. Egyedül csak ez hozhatott sikert.” CZÉKUS Zoltán: *Az 1914–18. évi világháború összefoglaló történelme*, II., Budapest, 1926, 32. p.

¹⁶ Z. VARGA Zoltán: Az önéletírás-kutatások néhány aktuális elméleti kérdése, *Helikon*, 2002/3., 247–257. p., 256. p.; RICOEUR, Paul: A narratív azonosság, In: LÁSZLÓ János – THOMKA Beáta (szerk.): *Narratív pszichológia (Narratívák 5.)*, Kijárat Kiadó, Budapest, 2001, 15–25. p.

¹⁷ Vö. Z. VARGA: *i.m.*, 256. p.

¹⁸ BEREND: *i.m.*, 6. p.

¹⁹ SZENTI Tibor: *Vér és pezsgő. Harctéri naplók, visszaemlékezések, tábori és családi levelek az első világháborúból*, Magvető Kiadó, Budapest, 1988, 22–23. p.

²⁰ Ez történetesen egy Petőfi-vers átköltése: „Hogyha messze lézlek tőled vettetődve, / E lap által légy rám emlékeztetődve” (Petőfi Sándor: *Török Gyula emlékkönyvébe*, Pozsony, 1841. március 25.).

- ²¹ Niedermüller Péter szerint ezzel szemben a női élettörténetre inkább a ciklikus időszemlélet jellemző, valamint az, hogy középpontjában az Énnek a környezetével való kapcsolatai állnak (és nem a cselekvő Én). L. NIEDERMÜLLER Péter: Élettörténet és életrajzi elbeszélés, *Ethnographia*, 1988/3–4., 376–389. p., 383–384. p.
- ²² DESEŐ Lajos (szerk.): *Erdélyi ezredek a világháborúban*, Budapest, é. n., 6., 182. p.
- ²³ HORVÁTH László: *Az osztrák–magyar hadsereg felvonulása Oroszország ellen és az 1914. évi nyári hadjárat*, Budapest, 1928, 31. p.
- ²⁴ DESEŐ (szerk.): *i.m.*, 216. p.
- ²⁵ RAVASZ István (szerk.): *Magyarország az első világháborúban. Lexikon A–Zs*, Petit Real, Budapest, 2000, 416–417. p.; JULIER Ferenc: *1914–1918. A világháború magyar szemmel*, Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1933, 25–47. p.; TERSZTYÁNSZKY Ödön: *Az 1914. évi osztrák–magyar–orosz nyári és őszi hadjárat*, Magyar Királyi Hadtörténeti Levéltár, Budapest, é. n., 5–30. p.
- ²⁶ *A cs. és kir. 82. székely gyalogezred története 1883–1919*, Budapest, 1931, 18. p.
- ²⁷ KÖRNYEYNÉ: *i.m.*, 162. p.
- ²⁸ „Hogy a védtelen, a háborútól magát teljesen távoltartó lakosságot (!) hogy rabolják, fosztogatják, mint bánnak gyermekekkel, de különösen nőekkel, annyira közismert, már annyira átment a köztudatba, hogy annak részletezését itt bátran elhagyhatjuk.” MEZŐ: *i.m.*, 46. p. Vö. SZÉCSY György: *Gránicon. Harctéri emlékeimből*, Engel Nyomda, Szeged, 1917, 88. p.
- ²⁹ MÉSZÁROS: *i.m.*, 48. p.; DAMÓ: *i.m.*, 110–112. p.; SZÉCSY: *i.m.*, 16. p.
- ³⁰ MARTINI: *i.m.*, 8. p.; NÉMETHY Károly: *Száguldozó levelek. Hazaírta a vén bakancsos fia, a huszár (Dr. Némethy Károly tartalékos hadnagy a cs. és kir. 2. sz. huszárezredben)*, kiadja az apja, Budapest, é. n., 11. p.; *A cs. és kir. 82. székely gyalogezred története 1883–1919*, 13. p. A katonalét iránti sóvárgás, a haza iránti aggodás és a kötelességteljesítés elkerülhetetlenségének – Forisnál látott – hármasa Berend Miklós törzsorvos naplójában is megjelenik, kifinomult, egyúttal néha meghökkentő formában: „Egész életemben háborúról álmodtam és most annak örüljek, hogy véletlenül tíz évvel idősebb vagyok és nem kell elmennem? Bármiképp végződjék az országnak ez az élet-halál harca – mert érzem, hogy az – én ezentúl mindig lesütve tartsam a szemem és ne merjek a kis fiam szemébe nézni, ha nagyobb lesz és kérdezni fog? [...] Félre a megalkuvással; ahol minden kockán van az országban, ott nem aktuálisak a gyermekvédelmi ideálok, hanem kösse fel a kardot mindenki, aki még bírja és odasiessen, ahol az ágyúk diskurálnak. És ott tegye meg a kötelességét. Másnap jelentkeztem Hazai báró miniszternél a munkapárti klubban önkéntesnek az orosz határra; harctéri szolgálatra.” BEREND: *i.m.*, 5–6. p.
- ³¹ DÁNIELISZ: *i.m.*, 15–16. p.
- ³² Beóthy-Zs. László szerint, még ha időbe telt is, a kételkedők végül a küzdelemben való részvétel mellett döntöttek: „Volt, aki tiszta akart maradni, lehetőleg távol tartani magát az emberöléstől, a teljes elembertelenedéstől – de rádöbbsent: nem lehet tétlen közönyös, amikor történelem viharzik körülötte, s hazája története kötelezi! A szelíd lelkiüket, mélyen érzőket megrendítik a borzalmak – embernek maradni embertelenségben, és nehezen tusakodnak sorsukkal, amivel kényszeredetten megegyeztek, de

sorsuk nem mindig velük! Nincs e folyamat elmélkedés, mérlegelés, vergődés, megilletődöttség nélkül. A feszültség nehezen enged a lélekben, de egyszerre villámfénynyel gyullad ki a felismerés ténye és legördíti az önvád és benső marcangolás mázsás terhét, mely felismerés mélyén a küldetés rejtőzik!" BEÖTHY-ZS. László: „Nincs szebb, mint a huszár...”, Miskolc, 1988, 8. p.

- ³³ Damó Elemér úgy emlékezett, hogy a komáromiak valóságos extázisba estek (DAMÓ: *i.m.*, 10–11. p.). Mailáth József szerint „Ügyünk igazságos volta olyan hazafias lelkesedést váltott ki, hogy mindenki helyeselte a háborút”, „szinte elemi erővel tört ki a nemzeti erő tüze”, a „honszeretet titkos varázsa” pedig összefogta a szíveket az országban, a háború borzalmaira még senki sem gondolt. L. Gróf MAILÁTH József: *Élményeim és tapasztalataim a háború alatt*, I., Budapest, 1928, 14., 16–17. p. Beöthy-Zs. László azt állította, hogy menetszázada 1915 nyarán jókedvvel ment a háborúba (BEÖTHY-ZS.: *i.m.*, 7. p.). Martini Róbert szerint az utcákon éltették a háborút, a megöszült családapákat „vérszopó tigrisekké” varázsolta a mozgósítás, „Ilyet még nem látott a világ; úgylátszik [!] »ez« a háború népszerű” (MARTINI: *i.m.*, 15–17. p.). Ször Dániel úgy emlékezett, hogy a nép mámorosan énekelte a mozgósításkor: „Megállj, megállj kutya Szerbia!” (KÖRNYEYNÉ: *i.m.*, 24. p.). Sipos József földműves viszont kritikusan jegyezte meg: „Igaz hogy még akkor csak a háborút keztek éljenezni, különösen a kiknek még adig nem kellett az hazáért szenvedni...” (UJVÁRY Zoltán: *Népszokás és népköltészet. Válogatott tanulmányok*, Debrecen, 1980, 456. p.).
- ³⁴ A visszaemlékezéseit fogságban író Gergely Máté szerint az 1914. év sok szomorúságot hozott; ugyanakkor így versel: „Nincs mit tenni, háború van / Így szokott ez lenni / A hazáért életünk is / Muszáj feláldozni / Mert a haza, a parancsszó / Tőlünk úgy kívánja, / Legyünk hazánk és nemzetünk / Igaz katonája.” KÖRNYEYNÉ: *i.m.*, 153. p.
- ³⁵ A szöveget betűhíven közlöm. Mondattagolást (vesszők kihelyezése, hosszú mondatok megbontása) ott alkalmaztam, ahol az az értelmezéshez nélkülözhetetlen volt.
- ³⁶ Ma Ivano-Frankivszk, Ukrajna, Lemberg-től délkeletre.
- ³⁷ Ma Ukrajna, Lemberg-től délkeletre, Stanislautól észak-nyugatra.
- ³⁸ Ma Sztrij, Ukrajna, Lemberg-től délnyugatra.
- ³⁹ Komisz: katonakenyér.
- ⁴⁰ Ma Sambir, Ukrajna, Przemysl és Sztrij között.
- ⁴¹ Bizonytalan olvasat.
- ⁴² Kétszersültet.
- ⁴³ Ma Khyriv, Ukrajna, Przemysl-től délkeletre.
- ⁴⁴ Sturm: roham (német).
- ⁴⁵ Ma Großpetersdorf, Ausztria.
- ⁴⁶ Ez egy Petőfi-rigmus átköltése, L. a 20. jegyzetet.
- ⁴⁷ A vers egy katonadal („Esik az eső, ázik a heveder...”) szövegén alapul.
- ⁴⁸ A füzetben olvasható megjegyzés szerint ezt és a *Búcsúm Nagyszentmihálytól és a községtől* című verset Foris Géza felesége, Sándor Julianna másolta át a füzet elrongyolódott első lapjáról, tehát ebben a két esetben az írásmód az ő helyesírását tükrözheti.
- ⁴⁹ Kibetűzhetetlen szó.